

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

Володимир Макарчук

Національний університет “Львівська політехніка”,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри теорії права та конституціоналізму

Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти

CIVIS ROMANUS SUM (Я – ГРОМАДЯНИН РИМУ)

<http://doi.org/10.23939/law2022.35.009>

© Макарчук В., 2022

Зазначено, що Рим доби Республіки та ранньої Імперії (принципату) може вважатися зразком рабовласницької демократії. Держава запропонувала і гарантувала громадянам широкий спектр політичних та цивільно-правових можливостей (прав), недоступних для негромадян. Також усі громадяни отримали доступ до тих матеріальних благ (передусім земельного фонду), які Римська держава отримувала в процесі експансії. Натомість від громадянина вимагалися суворе дотримання законів та т. в. добропорядна поведінка, під якою розумівся широкий спектр вимог морального спрямування. Порушення встановлених для громадянина вимог суворо, але регламентовано, каралося – від заборони надалі виступати свідком цивільно-правових угод (для *intestabilis*) до позбавлення громадянства і стану свободи, тобто продажу у рабство. Запропонована схема громадянського (утім рабовласницького) суспільства виявилася доволі ефективною на етапі розширення кордони держави – первісно до географічних меж Апеннінського півострова, а згодом і на позаіталійські провінції (Галлію, Азію, Африку, Германію тощо). Рабовласницька система господарювання вимагала постійного притоку рабів, з одного боку, та введення стимулів для їх ефективної праці (інститут відпуску на волю шляхом самовикupu чи надання визначних послуг своєму рабовласнику) – з іншого. Притік рабів мала забезпечити армія, більша і краща, ніж у потенційного супротивника. Відтак доводилося вивчати своєрідну “табличку ділення” і поширювати статус громадянина на усе нові групи населення (італіків та жителів провінцій). В 212 р. н. е. усе вільне населення Імперії отримало статус громадян. Це, своєю чергою, призвело до занепаду колишніх високих вимог до моралі громадянина. Статус громадянства був поширений на настільки широкий загаль фізичних осіб, що втратив свою колишню привабливість. Це стало однією з опосередкованих причин занепаду та зрештою загибелі Римської держави.

Зважаючи на історичний досвід Риму доби Республіки та Імперії, дотримуємося думки, що права людини і громадянина принципово невіддільні від її обов’язків. Більше того, нерозуміння цього зв’язку становить загрозу самому існуванню держави і суспільства.

Ключові слова: Римська імперія, інститут громадянства, підстави надання громадянства, ризики надання громадянства негромадянам.

Постановка проблеми. *Civis Romanus sum* (Я – громадянин Риму) – латинський крилатий вислів, який став одним із принципів римського публічного права, а пізніше й державної зовнішньої політики [1]. Всі інші жителі імперії, за висловом поета, “жалюгідне податне плем’я”. Громадяни Риму користуються усіма публічними та цивільними (приватно-правовими) правами. Податки сплачують лише на спадщину та операції з рабами, натомість несуть службу у війську. Втеча з поля бою призводить до *infamia*, покарання для військових за боягузтво чи крадіжку набагато жорсткіше, ніж для цивільних громадян. І навіть ухилення від *цензу* (перепису населення) чи махінації з метою його зниження (аби “оптимізувати” видатки на озброєння, яке громадянин має придбати самостійно) призводять до покарання – аж до продажу *цензорами* винного у рабство.

Зрозуміло, в сучасних реаліях України (та й цивілізованого світу загалом) такого роду прямі “запозичення” неприйнятні. Натомість цікаво побачити і осмислити саму філософсько-правову сутність підходів *De viroga, tam тягар* (обов’язків). Хто такий громадянин? Кому може чи (в обов’язковому порядку) має бути надане громадянство? Що є у самій основі надання громадянства чи його позбавлення? За які дії громадянства позбавляють? Як поруч із наративом *Quod licet Iovi, non licet bovi* у суспільних відносинах діє альтернативне *Quod licet bovi, non licet Iovi*, і чому це так важливо?

Своєю чергою, цей історичний екскурс у часи, віддалені на тисячі роки, може виявитися корисним, з огляду на значну кількість колаборантів, які в буквальному розумінні топчуть Конституцію України, посилаючись на закріплені у ній громадянські права.

Мета статті. Окреслити об’єм прав і обов’язків римського громадянина на різних етапах розвитку суспільства, простежити еволюцію їх співвідношення. Показати, наскільки права людини і громадянина невіддільні від обов’язків, а держава і суспільство не мають права нехтувати цим фактором.

Аналіз дослідження проблеми. Маємо загалом два блоки наукової та навчальної літератури. Перший представлений працями зарубіжних та вітчизняних істориків Риму, другий – спеціалістів у галузі римського права. Обидві групи науковців представлені десятками і сотнями відомих і менш гучних імен. Завдання пропонованої увазі читачів статті – узагальнити представлену інформацію, а також відстежити її хронологічно, в еволюційному розвитку.

Певною мірою показово, що наукова та навчальна література радянської доби статусу римського громадянина, його правам та привілеям приділяла загалом небагато уваги. Також еволюція цього статусу теж практично не розглядалася. Для прикладу, О. С. Йоффе та В. А. Мусін, лєнінградські автори “Основ римского гражданского права” (схоже, саме у цих світил ЛенДУ, де Олімпіад Соломонович Йоффе у 1966–1979 рр. був завідувачем кафедри цивільного права, вчився студент В. Путін) вклалися у два абзаци: “Римські громадяни не тільки володіли найбільш повною приватномайновою правосуб’єктністю, але й займали привілейоване становище в публічно-правовій сфері. Так, тільки з римських громадян комплектувалася регулярна армія Древнього Риму. Вони могли брати участь у народних зборах та мали там право голосу (*ius suffragii*). Їм належало також право займати виборні посади магістратів, а оскільки такі посади вважалися почесними, то й саме право отримало назву *ius honorum*.”

Що стосується майнової правосуб’єктності римських громадян, то її утворювали в своїй сукупності, по-перше, *ius connubii* – право створювати римську сім’ю шляхом вступу в шлюб, в якому діти від народження ставали римськими громадянами, з по-друге, *ius commercii* – право здійснювати договори та інші юридичні дії з придбання та відчуження майна. Маються на увазі різні дії, що

не утворюють договору, наприклад заповіт. При цьому суттєвого значення набувала заповідальна правоздатність (*testament factio*): активна – *testament factio activa* (право скласти власний і засвідчувати чужий заповіт) і пасивна – *testament factio passive* (право виступати в якості спадкоємця за заповітом [2, с. 32, 33]). Наскільки важливим (і реально наповненим) було те чи інше право – як публічне, так і приватне – сучаснику не зовсім зрозуміло. Наприклад, для пересічного громадянина дивно, невже військову службу, поєднану з постійним ризиком загибелі та щоденними тяготами, можна вважати аж таким “правом”?

Як нам видається, подібні “лаконічні” підходи не випадкові, адже правам людини і громадянина в Радянському Союзі увага приділялася поверхнево, і то здебільшого на словах.

На відміну від власне юридичної літератури, маємо обширну літературу історичну, де еволюції статусу римського громадянина, зміні його прав і обов’язків приділено куди більше уваги. Як приклад можемо навести об’ємну історичну розвідку О. М. Штаєрман [3] та інші праці чисельних зарубіжних і вітчизняних дослідників.

Відтак констатуємо, що традиційно питанням прав римського громадянина більше уваги приділяла “буржуазна” наука, як юридична, так й історична.

Виклад основного матеріалу. Т. Моммзен пише, що на найбільш ранньому етапі історії (до реформи Сервія Туллія 578–533 рр. до н. е.): “громадяни (патриції. – Авт.) були між собою вповні рівноправними; станових відмінностей не було; це було особливістю латинської нації і пояснюється вірогідно тим, що на місці свого поселення Латини не знайшли жодного іншого населення і не підкорили собі жодної іншої раси. Негромадяни були в римській общині цілковито безправні.

Державний устрій спирався тільки на громадян: усі громадяни поголовно повинні були в разі потреби виступати воїнами, несли обов’язки по спорудженню стін та громадських будівель. Грошових податків громадяни наразі не платили. Утім, на відміну від грецьких полісів (тих же Афінів, де т. зв. *ідіоти* – ті, хто ухилялися від суспільних обов’язків, – піддавалися швидше моральному осуду), в Римі ухилянта *цензори* могли піддати куди жорсткішим санкціям, аж до продажу у рабство.

Негромадяни сплачували на розсуд царя грошові збори, так ніби за свою охорону; інші прибутки, якими загалом розпоряджався цар, склалися з митних зборів та плати за користування ділянками громадської землі; витрати держави були загалом дуже невеликі, тому що послуги общині не оплачувалися.

Громадяни брали участь у народних зборах, які скликалися царем не рідше двох разів на рік. На цих зборах народ лише давав згоду на пропозиції, надавані царем, або відкидав їх, але не міг ні обговорювати їх, ні робити власних пропозицій. Згода народу вимагалася для наступальної війни і на всяку зміну закону” [4, с. 14].

Противагою царській владі виступав Сенат, то ж “політична мудрість сенату створила таке становище, що за найширшої влади общини над кожним своїм членом, при найширших повноваженнях царя та його довірених осіб – римський громадянин, який не порушував законів, відчував себе цілковито забезпеченим у всіх своїх правах”.

Перше розширення числа громадян відбулося шляхом поєднання т. зв. “гірських” з т. зв. “пагорбовими” римлянами, точніше підпорядкування других першим. З цього часу війська стало збиратися удвічі більше, але число сенаторів (300) залишалось попереднім.

Поруч із громадянами в Римі потроху зібралася значна кількість негромадян – за рахунок вільновідпущеників та їхніх нащадків, членів підкорених Римом сусідських общин та прийшлих торговців. Із таких людей доволі рано створився “натовп”, т. зв. *plebs* – група населення, яка не мала забезпечених законом прав, чие представництво у суді здійснювалося не самостійно, а посередництвом повноправного громадянина. З іншого боку, плебс не брав участі у війнах, а отже, й не ніс демографічних втрат. То ж число громадян та їх питома вага в складі населення скорочувалися, плебсу, відповідно, росли. Рекс Сервій Туллій (578–533) провів реформу, багато в чому подібну до реформи афінського архонта Солона. Тягар військової служби було покладено на усіх громадян, як патриціїв,

так і плебеїв, залежно від їх майнового стану. Для оцінки належного потенційним воїнам майна вводився т. зв. ценз (*census*) – періодичний перепис земельного майна.

Той, хто служив у війську, отримав право підвищуватися у посаді, то ж військова і політична кар'єра стали доступними й плебсу. Давні громадяни (патриції) певний час зберігали своє право приймати закони на *куріатних коміціях*; натомість усі ті рішення, які стосувалися використання військової сили, перейшли до центуріатних (сотенних) коміцій. З часом *трибутні коміції* (Рим був розділений на чотири територіальні округи-триби, які проводили мобілізацію військовозобов'язаних) були зрівняні в правах із куріатними, то ж право-привілей прийняття нових законів був поширений й на плебеїв.

Уже в процесі перших завоювань (підкорення Альби за третього рекса Тулла Гостілія на рубежі VIII–VII ст. до н. е.) римлянам довелося вивчати своєрідну “табличку ділення”, тобто надати римське громадянство представникам знаті підкореного ворога. Т. Моммзен стверджує, що “роди Юліїв, Сервіліїв, Квінктіліїв та ін. походили з Альби” [4, с. 18].

Повноправний римський громадянин на цьому етапі історії держави і суспільства користувався трьома групами політичних та двома групами цивільних (приватно-правових) прав. Права політичні включали у себе, по-перше, право служити у регулярних легіонах і, відповідно, брати участь у розподілі військової здобичі, включаючи земельну). По-друге, громадянин мав право участі у народних зборах, де приймалися закони, обиралися посадові особи та здійснювалася процедура усиновлення (дуже поширений інститут цивільного права, що ставив на меті збереження роду). По-третє, відбувши 20 військових кампаній у пішому строю чи десять на коні, громадянин міг висунути свою кандидатуру на виборах посадових осіб.

Римського громадянина від самого початку існування держави не можна було піддавати катуванню чи тортурам. Натомість допити рабів завжди передбачали застосування тортур. То ж сучасники подій та пізніші історики вказують, що окремі обвинувачені, побоюючись викриття (чи наклепу) з боку власних рабів, у спішному порядку відпускали потенційних свідків-рабів на волю.

Цивільні права склалися з *ius connubii* – права на законний римський шлюб із римською громадянкою, діти від якого автоматично отримували громадянство, та *ius commercii* – дослівно права торгувати, тобто укладати від свого імені усі дозволені правом приватні угоди та звертатися до держави у разі неправомірних дій контрагента, як-от неналежне виконання або відмова від виконання прийнятого зобов'язання, введення в оману, фізичний чи психологічний тиск тощо.

Ще один, загалом маловідомий, аспект – римський громадянин, який відпустив на волю свого раба, зберігав над ним *ius patronatus*. В силу цього права *ліберт* був зобов'язаний надавати своєму патрону послух, був підпорядкований його дисциплінарній владі, повинен був приходити йому на допомогу в разі збіднення патрона, не міг притягати його до суду без особливого дозволу магістрата (посадової особи) й т. п. [5, с. 19].

Негромадяни (різні категорії, як-от *латини*, *перегріни*, *дедітіції*) не могли претендувати на громадянство без достатніх, встановлених законом чи звичаєвою практикою, підстав, то ж служили лише у допоміжних легіонах без права на частку земельної здобичі, не вотивали законів і не обирали посадових осіб, не могли бути усиновленими римськими громадянами чи усиновителями римських громадян. Також лише громадянин здійснював у суді представництво інтересів негромадян. Ця остання обставина тісно прив'язувала негромадянина (за винятком латинів, наділених *ius commercii*) до його покровителя з числа громадян. Будь-яка праця повинна віддячуватися, хоч і не обов'язково грошима, то ж громадяни на цьому, ранньому етапі розвитку держави могли рахувати на різного роду “подяки від іноземців – особливо ті з них, що володіли юридичними знаннями”.

Т. Моммзен звертає увагу ще й на ту обставину, що “переможені народи завжди були обов'язувані доставляти хліб на утримання армій і завжди з них вимагали більше, ніж було потрібно; надлишок уряд збував відкупникам за вкрай низькою ціною, а ті продавали хліб в столицю дешевше, ніж він коштував насправді” [4, с. 164].

Військові успіхи дозволяли “підгодовувати” громадян не лише (майже дармовим) хлібом.

Починаючи з 167 р. до н. е. римські громадяни, які проживали в Італії, були звільнені від прямих податків [6]. Податки громадяни платили лише на спадщину та операції з рабами [7, с. 71]. Основним джерелом доходів казни була військова здобич, а також орендна плата за користування фондом *ager publicus* – суспільними землями, вилученими з власності місцевого завойованого населення. Така земля передавалася у держання користувачам (зокрема і римським громадянам) за умови сплати натурального оброку *stipendium*.

Важливо наголосити, що від римського громадянина, чие привілейоване місце в суспільстві не викликає анінайменшого сумніву, вимагалися дотримання законів та добропорядна поведінка. За дії, несумісні з правом державним (зрада, вбивство, підпал, викрадення хліба з полів та певні образи моральності), громадян страчували; за наявності пом’якшувальних обставин правопорушник міг втратити *status libertatis*, тобто стан свободи, і бути обернений на раба – державного (кримінальний злочинець) чи приватного (тільки до закону Петелія 326 р. до н. е.).

А порушення законів та т. зв. добрих звичаїв призводило до поразки в громадянських правах, найтяжчим ступенем якої вважалася *infamia*. *Infamia* встановлювалася, по-перше, за судовим рішенням. Так, їй піддавалися усі засуджені за *judicium publicum* – в кримінальному суді за політичними злочинами [8, с. 99].

Також вона наступала й за окремі цивільні проступки, як-от:

– здійснення ганебних дій (двошєнство, дозвіл батька на вступ дочки у шлюб до завершення траурного року, шлюб громадянина з удовою за тих же умов). Римське право виходило з того, що “батько той, на кого вказує шлюб”. То ж удова, яка виходила заміж до завершення 300 днів із дня смерті чоловіка, робила це з метою, аби народжений нею *postum* отримував статус нового її чоловіка і належні майнові права, втрачаючи право вважатися нащадком покійного і претендувати на його спадкову масу. Тобто, по суті визнавала, що зраджувала своєму покійному чоловіку ще за його життя і носить під серцем дитину коханця;

– зайняття професією, яка ганьбить громадянина (проституція, звідництво, акторська чи гладіаторська діяльність);

– в разі винесення засуджуючого вироку у деяких цивільних справах (зловживання обов’язками опікуна, обман партнерів у договорах товариства, присвоєння поклажі, грабунок (*rapina* вважався цивільним правопорушенням), крадіжка, зумисний обман контрагента).

Піддані *infamia* потрапляли в розряд *aerarii*, тобто були вигнаними з усіх коміцій з позбавленням права голосу. Вони не могли займати державних посад, виганялися з війська, не могли свідчити в суді і навіть захищати себе самостійно (це здійснювали їхні представники). *Infames* сплачували податок-трибутум (*tributum ex censu*), суму якого цензори, а згодом й імператори встановлювали довільно. *Infamia* накладалася довічно і не могла, на відміну від менш суттєвих принижень честі *ignominia*, *turpitude*, *instabilia*, бути знята наступними цензорами. Утім вона була суто індивідуалізованим покаранням і не поширювалася на нащадків та інших близьких родичів порушника.

Turpitude – дослівно *гидота, непристойність*. Негідний спосіб життя, однак не пов’язаний з правопорушеннями. Хронічне пияцтво, лудоманія, розпуста (не плутати з проституцією). Такі особи обмежувалися передусім у спадкуванні.

Нарешті, особа могла бути визнана *in(te)stabilis*, тобто *ненадійною*. Так, свідок договору міг відмовитися на суді засвідчити його дійсність. У разі, якщо згодом виявлялася непорядність такої людини, суд міг заборонити йому на майбутнє виступати у ролі свідка, а також вдаватися до допомоги свідків під час укладення цивільних угод – права надзвичайно важливого в найдавніші часи, коли укладення більшості угод було немислимим без свідків.

Пізніше *instabilitas* стала покаранням ще й для осіб, винних у складанні та поширенні наклепів (*carmen famosum*).

В усіх випадках каралася безчестям і заборорою давати покази в суді неявка свідка, який уже дав обіцянку виступити з показами – Leg. XII tab., VIII. 22.

Як бачимо, поруч із наративом *Quod licet Iovi, non licet bovi* у суспільних відносинах діє альтернативне *Quod licet bovi, non licet Iovi*. Тобто – *Що дозволено бичу, не дозволено Юнітеру*: вести розгульний спосіб життя, заробляти на хліб недостойними заняттями, як-от проституцією, і навіть кривлянням на сцені.

Згідно з римськими уявленнями, вельможність (лат. *nobilitas*) роду, до якої належить людина, визначала рівень поваги до неї. Кожен мав відповідати своєму походженню і однаково засуджувалися як негідні заняття (наприклад, торгівля) людини знатного походження, так і незнатні особи, які досягли високого положення (*homo novus*) [9].

Римський громадянин, навіть не представник нобілітету, відчуваючи неабияку підтримку держави, міг дозволити собі більше, ніж негромадяни, але він же пов'язаний дотриманням моральних норм, суттєво вищих, ніж для обділеного громадянськими правами загалу. В суспільстві утверджується думка, що громадянин має надавати послуги (ведення справ за дорученням і без такого, опіка, піклування тощо) таким же громадянам на **безоплатній** основі. Ба, більше – близько 218 р. до н. е. Гай Фламіній провів закон, який забороняв сенаторам та їх синам брати участь в казенних підрядах і вести заморську торгівлю. “Думка відсторонити від участі у фінансовому підприємстві тих, хто за своїм становищем в адміністрації перебував у виняткових умовах у порівнянні з іншими, – вказує Т. Моммзен, – по суті вірна (...)” [4, с. 166].

Первісна юридична рівність римських громадян, характерна для Царського періоду та Ранньої Республіки, поступово почала розмиватися – передусім під тиском матеріальних факторів. Бідніші громадяни, з гіршою загальною освітою, слабшими юридичними знаннями тощо шукали покровительства і знаходили його в інституті *клієнтели*. Відносини між *патроном* і *клієнтами* освячувалися сакральним правом, зловживання патрона стосовно клієнта осуджувалися суспільною мораллю. Але й клієнт, який на постійній, часто навіть спадковій, основі отримував різного роду підтримку від патрона, не міг просто так відмовитися від цього зв'язку і перейти на нові хліби.

Ще пізніше ці загальні для суспільства тенденції – регулярна підтримка слабших (у фінансовому, освітньому тощо планах) сильнішими і заможнішими переросла в загальнодержавну політику “хліба і видовищ”, здійснювану імператорами. В обмін на дотації з імператорської казни (фіску), яка формувалася шляхом податків із провінцій, імпортованих мит, податків зі спадщини, воєнної здобичі та заповітів на користь імператора [11], римський плебс відмовився від самостійної політичної функції. Уже на ранньому етапі принципату народні збори втрачають своє самостійне значення, на зміну законам, прийнятим народними зборами (*lex* і *plebiscito*), приходять *сенатусконсульти*, які зазвичай фіксують волю навіть не олігархічного Сенату, а чергового імператора.

Рим був державою рабовласницькою, відтак його благополуччя значною мірою залежало від двох факторів: 1) наскільки швидко відновлюватиметься і поповнюватиметься ринок рабів; 2) наскільки продуктивною буде праця основних виробників матеріальних благ – рабів. Поповнення контингенту рабів відбувалося двома шляхами: через природній приріст (народжуваність в сімейних союзах рабів, чий шлюбні зв'язки римське право не визнавало) та через підкорення сусідніх ворожих народів і держав та обернення їх громадян у рабство.

Відтак перед Римською державою, її законодавчими органами і чиновниками-*магістратами* були два постійних завдання: 1) успішні завойовницькі війни; 2) створення стимулів для максимально ефективної рабської праці. Перше з цих завдань вимагало постійного поповнення збройних сил – як для реставрації поріділих у боях легіонів, так і для несення гарнізонної служби на завойованих територіях, площа яких неухильно збільшувалася усе новими підкореними провінціями. Відтак передусім із метою поповнення війська громадянство (різними шляхами) надавалося неуродженцям Риму – спершу латинам-*ветерес*, згодом – усім *італікам*, ще далі – латинам-*колоніаріям* та представникам т. зв. *союзних народів*. Число громадян росло, певною мірою зростала й арифметична кількість благ, призначених для розподілу між громадянами, але перша тенденція суттєво випереджала другу. Тобто стрімке поповнення чисельності *populus* через зростання кількості новоспечених громадян супроводжувалося зменшенням податкових надходжень з колишніх

провінційних земель та їх населення (громадяни платили лише визначене вузьке коло податків, їх землекористування, базоване на власності, податками не обкладалися).

Що ж стосується ефективності праці рабів, то основним стимулом її підтримання і зростання слугувала надана рабу можливість викупу на свободу. Раб у рамках т. зв. рабського *пекулія*, виділеного йому рабовласником – ремісничої майстерні чи сільської садиби, – десятиріччями заробляв кошти на викуп для себе та членів своєї родини. Утім виходив раб на волю з тим статусом, який мав його господар, тобто відпущеник римського громадянина ставав громадянином, чий статус *лібертина* ще містив певні обмеження, але уже діти і внуки відпущеника, народжені у *status libertatis* (стані свободи), були цілком рівноправними з іншими *інгеніусами*. Так, імператор Діоклетіан (22 грудня 244 – 3 грудня 311), засновник системи *домінату*, був сином відпущеника.

Момент істини настав у 214 р. н. е. Імператор *Аврелій Антонін Марк*, більше відомий як *Каракалла*, в 212 р. урівняв у громадянських правах усіх жителів імперії (*Constitutio Antoniana*). Цей син імператора *Александра Севера* прийшов до влади через убивство власного брата *Гету* та його численних прихильників. То ж довелося роздати преторіанцям по 2500 драхм, чим новий правитель повністю спустошив казну.

Зрівняння в громадянських правах усього вільного населення імперії ставило вже тоді за мету реформу податкової системи, оскільки з'явилася можливість обкласти однаковим податком з іншими жителями країни раніше привілейовані групи населення, а також поширити на всіх жителів імперії й ті податки, які накладалися на колишніх повноправних громадян, – податок на спадщину, податок на відпуск рабів на свободу тощо.

Тим самим статус римського громадянина втратив більшість своєї привабливості. У певному розумінні він став навіть програвати статусу перегріна, не пов'язаного військовим обов'язком та деякими місцевими податками. Усе частіше історики фіксують факти самопродажу у рабство, схоже, фіктивного (родичам чи знайомим) з метою уникнення податків і армійської служби.

Ситуація певною мірою нагадує сучасні аналоги. Найперший – т. зв. *корінні народи* США і Канади, на яких тривалий час конституційні норми не поширювалися і чий громадянські права не були юридично закріплені. З колишніх “гнаних і голодних” вони перетворилися на привілейовані (принаймні, де-юре) групи населення (для довідки: у США на сьогодні налічуються 565 індіанських племен, офіційно визнаних федеральною владою. Вони мають право на формування свого уряду, на прийняття законів (закони штатів у них не діють), на встановлення податків, на присвоєння статусу одноплемінника, на ліцензування та регулювання практично всіх видів діяльності на своїй території. У більшості резервацій активно діють племінні суди й правоохоронні органи. Юридично індіанські резервації мають майже такі права, як і штати США. Крім того, племена, які довели що власність їхніх предків реквізували агенти влади США, отримують федеральні дотації та гранти. Право створювати казино в резерваціях індіанці отримали в 90-х роках ХХ ст. і це значно підвищило їхній добробут. Загальний дохід індіанських казино в 2003 році склав 14,5 млрд доларів. Значні доходи резервації приносять безакцизна торгівля алкоголем і тютюновими виробами, а також туризм [11]).

Інші приклади – різного роду *біженці* в країнах Західної Європи (передусім після-меркелівська ФРН) з чисельними пільгами де-юре і де-факто, недоступними для власних громадян цих держав. В Україні, яка веде криваву війну з Російською Федерацією, особи без українського громадянства на сьогодні де-юре перебувають у привілейованому становищі, оскільки на них не поширюється військова повинність.

Також зрозуміло, що поширення *status civitatis* (статусу громадянства) на усе вільне населення Римської імперії не могло не позначитися на вимогах до пересічного громадянина. *Де вигода, там обов'язок* – стверджували римські юристи доби Республіки та навіть ранньої монархії (принципату). “Вигоди” скінчилися, скінчився й “обов'язок” (принаймні, в головах населення імперії). Історики права відзначають ту обставину, що: “наприкінці імператорського періоду *infamia juris* поступово втрачала своє значення; в Юстиніановому праві деякі громадянські наслідки її були цілком відмінені, так, наприклад, обмеження стосовно шлюбу і спадкування (...), обмеження здатності

postulare (вести процес) в якості повіреного втратило своє практичне значення (...) Ті наслідки інфамії, які ще залишилися в Юстиановому праві, не відрізняють уже її від *turpitude*” [8, с. 101].

Висновки. Як вказував Т. Честертон, “Рим полюбили не за те, що він став великим. Рим став великим тому, що його полюбили”.

Міській громаді Риму вдалося створити дотепну (“просунуту”) державно-правову модель. Не маючи у розпорядженні особливих родовищ цінних металів та інших природних ресурсів, *комиції* та *магістрати* запропонували громадянам певні фіксовані пільги, недоступні для не громадян. Утім, отримання цих пільг було тісно пов’язане з сумлінним виконанням обов’язків (а також з т. зв. *добропорядною поведінкою*). Передусім йшлося про обов’язок військовий, але не тільки.

Запропонована модель виявилася доволі успішною у тому розумінні, що цілком задовольняла місцевих обивателів (не тільки *патриційів*, але й т. зв. *плебс*) та чужоземців (*латинів* і *перегринів*), потенційних кандидатів на римське громадянство. Чітко встановлені правила набуття громадянства та здобуття пов’язаних з ним пільг діяли протягом усієї історії Риму (як Західної, так і Східної (Візантія) імперії).

Утім, давно відомо, що *усі наші недоліки – суть продовження наших достоїнств*. Це зауваження вірне як щодо фізичних та юридичних осіб, так і щодо цілих країн, включаючи не лише Україну, але й т. зв. Великі держави.

Певним недоліком пропонованої схеми залучення до державно-правової моделі розбудови Республіки (а згодом й Імперії) слугувала імперативна вимога розширення числа громадян за рахунок неофітів, adeptів імперського курсу (вільновідпущеників, *латинів*, loяльних *перегринів* тощо).

З часом пропонована концепція зміцнення основ Римської держави перетворилася у свою протилежність. Грубо кажучи, пропонованих державою пільг стало не вистачати на широкий загал “старих” і “нових” громадян. Як наслідок, громадянство Риму перетворилося з привілею на обтяження (це проявилось, зокрема, у практиці самопродажу в рабство з метою втечі від виконання громадянських обов’язків, зокрема військової служби та сплати податків).

Дотримуємося думки, що щось подібне нині переживають не тільки держави т. зв. Золотого мільярду, але й піддана російській агресії Україна. Щедра, мало чим регламентована “роздача громадянства” сумнівним особам (зокрема громадянам Російської Федерації) – шлях у нікуди. Зокрема, подібно до Риму, де служба латинів у допоміжних легіонах увінчувалася наданням громадянства, учасники відсічі російській агресії повинні отримувати громадянство України у спрощеному порядку.

Зрозуміло, що цими “вузькими” висновками історичний досвід римської державності та римського інституту громадянства не обмежується. Цікаво було б прослідкувати впливи римських підходів на середньовічну Європу, сучасні демократії, а також, передусім, на Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Civis_romanus_sum*. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Civis_romanus_sum.
2. Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1974. 156 с.
3. Штаерман Е. М. От гражданина к подданному. Том 1. М. : Наука, 1985, С. 22–105.
4. Римская история по Моммсену. С.-Пб. : Типография Главного Управления Уделовъ, Моховая, 43. 1909. 379, XII с.
5. Гриммъ Д. Л. Лекції по догме римскаго права. Пособіе для слушателей. Кіевъ : Советская (бывш. Польская) типография. Крещатикъ. № 38. 1919. 279 с.
6. Налоги. Словарь античности / пер с нем. М. : Прогресс, 1989. 704 с.
7. Макарчук В. С. Основы римского частного права : підручник / Макарчук В. С., Марковський В. Я. Харків : Право, 2021. 352 с.

Civis romanus sum (Я – громадянин Риму)

8. Система римского права. Заслуж. профессора Императорского Казанского Университета Г. Ф. Дорим-донтова. Общая часть. Казань : Типо-літографія Императорского Университета, 1910. 272 с. прилож. 7 с.
9. Стародавній Рим. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%A0%D0%B8%D0%BC.
10. Фиск. Словарь античности / пер с немец. М. : Прогресс, 1989. 704 с.
11. Корінні народи США. URL https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8_%D0%A1%D0%A8%D0%90.

REFERENCES

1. Civis_romanus_sum. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Civis_romanus_sum.
2. Ioffe, O. S., Musin, V. A. Osnovy rimskogo grazhdanskogo prava. L. : Izd-vo Leningradskogo universiteta 1974. 156 p.
3. Shtaerman, E. M. (1985). Ot grazhdanina k poddannomu. Tom 1. M. : Nauka, pp. 22–105.
4. Rimskaya istoriya po Mommsenu. (1909). S.-Pb. : Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udielov, Mokhovaya, 43. 1909. 379.
5. Grimm, D. L. (1919). Lekcii po dogmie rimskago prava. Posobie dlya slushatelej. Kiev : Sovietskaya (byvsh. Polskaya) tipografiya. Kreshchatik, No. 38. 279 p.
6. Nalogi. Slovar antichnosti (1989) / per s nem. M. : Progress, 1989. 704 p.
7. Makarchuk, V. S. (2021). Osnovy rymskoho pryvatnoho prava: pidruchnyk / Makarchuk V. S., Markovskiy V. Ya. Kharkiv : Pravo. 352 p.
8. Sistema rimskago prava. Zasluzh. Professora Imperatorskago Kazanskago Universiteta G. F. Dorimdontova. Obshchaya chast. (1910). Kazan, Tipo-litografiya Imperatarskago Universiteta. 272 p. prilozheniya 7 p.
9. Starodavnii Rym. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%A0%D0%B8%D0%BC.
10. Fisk. Slovar antichnosti (1989) / per s nem. M. : Progress. 704 s.
11. Korinni narody S.S.H.A. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8_%D0%A1%D0%A8%D0%90.

Дата надходження: 31.05.2022 р.

Volodymyr Makarchuk

Lviv Polytechnic National University,

J.S.D., Prof.,

Professor of the Department of Theory of Law and Constitutionalism

of Educational and Scientific Institute

Jurisprudence, Psychology and Innovative Education

CIVIS ROMANUS SUM (I AM (A) ROMAN CITIZEN)

Rome during the Republic and the early Empire (Principate) can be considered a model of slave-owning democracy. The state offered and guaranteed citizens a wide range of political and civil legal opportunities (rights), unavailable to non-citizens. Moreover, all citizens got access to those material goods (primarily the land fund) that the Roman state has been receiving during the process of expansion. On the other hand, the citizen was required to strictly observe the laws and the so-called decent behavior, which meant a wide range of requirements of a moral nature. Violation of the requirements established for a citizen was (strictly but regulated) punished, from the prohibition to further acting as a witness of civil legal agreements (for intestabilis) to the deprivation of citizenship and the state of freedom, i.e. sale into slavery. The proposed scheme of a civil (although slave-owning) society proved to be quite effective at the stage of expanding the borders of the state – initially to the geographical boundaries of the Apennine Peninsula, and later to the provinces outside Italy (Gallia, Asia, Africa, Germany, etc.). The slaveholding system of managing required a constant influx of slaves,

on the one hand, and the introduction of incentives for their effective work (the institution of release to freedom through self-redemption or through the provision of outstanding services to their slave owner), on the other. The influx of slaves was to be ensured by an army, larger and better than that of a potential opponent. Therefore, a kind of a “division table” had to be learned, and the status of a citizen to all new groups of the population (Italians and residents of the provinces) had to be disseminated. In 212 AD all the free population of the Empire received the status of citizens. This, in turn, led to the decay of the former high demands for citizen morality. Citizenship status has been extended to such a wide range of individuals that it has lost its former attractiveness. This was one of the indirect reasons for the decline and eventual demise of the Roman state.

Drawing on the historical experience of Rome during the Republic and Empire, the author claims that the rights of a person and a citizen are fundamentally inseparable from their duties. Moreover, the misunderstanding of this connection poses a threat to the very existence of the state and society.

Key words: Roman Empire, the institution of citizenship, grounds for granting citizenship, risks of granting citizenship to non-citizens.